
МЕЛЬНИК О. А.,
кандидат психологічних наук,
старший викладач, кафедра
психології і педагогіки,
Національний університет
фізичного виховання і спорту
України, старший науковий
співробітник, Лабораторія історії
психології ім. В. А. Роменця
Інституту психології
ім. Г. С. Костюка НАПН України,
м. Київ

ОКРЕМІ ПСИХОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ НА РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ЛЮДИНИ У ХІХ СТОЛІТТІ В УКРАЇНІ

У статті робиться спроба історико-психологічної реконструкції психологічних поглядів щодо розуміння сутності людини у ХІХ столітті в Україні. Подаються окремі погляди на складові людської сутності, риси людини та її стани. Презентуються провідні за вказаним періодом часу роздуми вітчизняних мисленників про тіло, душу та дух. Розкривається розуміння відносно витоків походження людської душі в означений період. Відмічається думка, котра мала місце в ХІХ столітті щодо важливості пізнання людини себе самої та пізнання інших як необхідність.

Ключові слова: *людина, дух, душа, тіло, стани людини, риси людини.*

В статье делается попытка историко-психологической реконструкции психологических взглядов относительно понимания сущности человека в XIX веке в Украине. Подаются отдельные взгляды на составляющие человеческую сущность, черты человека и его состояния. Представляются ведущие, существовавшие в указанный период времени размышления отечественных мыслителей о теле, душе и духе. Раскрывается понимание об истоках происхождения человеческой души обозначенного периода. Отмечается мысль, которая имела место быть в XIX столетии относительно важности познания

© МЕЛЬНИК О. А., 2015

человеком самого себя и познания других как необходимость.

Ключевые слова: человек, дух, душа, тело, состояния человека, черты человека.

The article is an attempt to historical-psychological reconstruction of psychological views on the understanding of the essence of man in the XIX century in Ukraine. Filed separate opinions into components of human nature, and human features of his condition. Represents leading exist for a specified period of time reflections thinkers of the body, soul and spirit. It expands understanding of the origins of the human soul that period. There idea, which took place in the XIX century to be on the importance of man's knowledge of himself and of the knowledge of others as necessary. The article recognizes the view of the importance and necessity of self-knowledge, God, other people and animals.

Regarding knowledge of nature says that although people usually come to the knowledge of animal cognition itself, but the way back in this area easier, much easier to learn from small to large. Moses is given the interpretation of the creation of man. According to his ideas formed the body of the earth, because it is returned to, and the spirit is the origin of the above, because it is immortal, and this world is perishable and mortal. It is proved that the first person in Moses has features that show both the strength of his mind and weakness. The initial state of a person in Moses appears as a state of childhood. But childhood first people were spiritual in all relationships than our age

Key words: man, the spirit, the soul, the body, the human condition, the human traits.

Актуальність. У невимірному ланцюгу істот, що населяють землю, головною і початковою ланкою, беззаперечно, є людина. Кожна людина в певному розумінні така, як і всі люди, і частково така, як деякі інші, але не така, як жодна інша людина. І перше, що можна відмітити, описуючи феномен людини, це багатоманітність її особливостей. Людина – істота багатостороння, багатомірна, складно організована. Чимало особливостей людини є доступними для безпосереднього сприймання. Це, насамперед, зовнішні особливості людини. Але є спроби описати люди-

ну лише на основі тілесних особливостей, що сприймаються чуттєво. Відоме з античних часів визначення людини як птиці без пір'я, що підкреслює неправомірність зведення людини лише до однієї особливості – прямоходінню.

Відомим є вислів про людину як вінець природи. В ньому підкреслюється, що людина – це частина природи. Людина – жива істота, має організм і тіло, знаходиться у взаємозв'язку з природним світом, підкоряється його законам. У тому, що людина є органічною істотою, кожен з нас переконується щоденно, переживаючи так звані органічні потреби, при чому людина

до переживань цих потреб ставиться абсолютно вільно, на свій розсуд.

Щодо психічного самопочуття людини, ми знаємо встановлені факти про його залежність від природніх явищ: воно однієї якості в теплий сонячний день, іншої – в день похмурий і холодний. Атмосферні явища також впливають на наш стан, настрій, працездатність, продуктивність діяльності.

Людина – суспільна істота, живе в спільноті собі подібних. Вона включена в систему зв'язків і відносин з іншими людьми, займає в ній власну позицію, має визначений статус, грає різні соціальні ролі.

Людина живе в світі культури, котра за образним висловлюванням філософів є її другою природою. Адже поведінка людини з самого раннього віку регулюється прийнятими в даній культурі цінностями, нормами, традиціями, правилами. Культурна людина – це освічена людина, вихована на основі образу Людини, ідеалу даної культури. Освіта як навчання, виховання, формування є основною культурною формою людського існування, покладена в її основу. Без передачі культурних зразків і способів взаємодії людини зі світом, котрі здійснюються в освітньому просторі, неможливо уявити собі людське життя взагалі.

Поряд з освітою, культура включає в себе такі форми людської діяльності, як наука, філософія, мистецтво, релігія, етика, політика, економіка та ін. Всі ці форми людської діяльності складають зміст матеріальної та духовної культури. Будь-яка з форм культури є виразом власне людського в людині. Заняття філософією та наукою чітко проявляють розумність людини, її здатність в принципі осягати сутність предметів світу і саму себе.

Мистецтво будується на здатності

людини до естетичної насолоди прекрасним, на неутилітарному сприйманні оточуючого світу. Етика розкриває неоформлені в спеціальному кодексі ставлення людини до людини. Вищим принципом морального ставлення людини до людини є сформульований Іммануїлом Кантом категоричний імператив: вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людини як до цілі і ніколи – лише як до засобу.

Безумовний пріоритет цінності конкретної людини перед будь-якими абстрактними ідеями притаманний релігійному, християнському світогляду. Людина у стосунках з Богом – ще одна антропологічна тема. Людина – єдина істота на землі, у котрої є ідея Бога, і яка вірить у вище, ніж вона сама, початок, в божественне походження світу. Ще Цицерон писав, немає жодного народу, до такого ступеня грубого і дикого, щоб не було в ньому віри в Бога, хоча б він і не знав його істоти. Адже сутність людини особливим чином висвітлюється в її ставленні до божественного.

У всіх вищезазначених формах культури ми знаходимо стержньову характеристику людини – її діяльну, перетворювально-споглядальну сутність.

Мета статті полягає у здійсненні історико-психологічної реконструкції провідних поглядів науковців щодо психології людини у ХІХ столітті на Україні.

Специфічною особливістю людини є визнання у неї подвійного життя: зовнішнього, що безпосередньо спостерігається, і внутрішнього, прихованого від сторонніх очей. У внутрішньому житті людина мислить, планує, веде внутрішній діалог сама з собою. Внутрішнє життя людини – це особливий світ: світ думок, переживань, ставлень, бажань, прагнень та ін. Суб'єктивний

світ людини є складно організованим, він безмежний у просторі і включає в себе всі зміни часу: минуле, теперішнє, майбутнє і навіть – вічне. Лише людина може заглядати у завтрашній день, мріяти, жити майбутнім, вибудовувати перспективу свого життя, зберігати в собі минуле і співвідносити себе з вічністю. Саме цю особливість мав на увазі Фрідріх Ніцше, коли афористично говорив, що людина – це тварина, котра здатна обіцяти.

Людський суб'єктивний світ – це світ свідомості і самосвідомості. В свідомості людина здатна пізнавати сутність предметного світу, розуміти його і одночасно знати про те, що вона знає і не знає. Предметом свідомості може стати сама людина, її власна поведінка і внутрішні переживання. Свідомість тут приймає форму самосвідомості. Але предметом свідомості може стати і сама свідомість, її схеми, механізми, поняття і т. п. На цьому рівні свідомість приймає форму рефлексивної свідомості. Але у всіх цих випадках є загальна принципова риса – завдяки свідомості людина немов би виходить за межі самої себе, займає позицію над ситуацією. Досить точно про це сказав Макс Шелер: "Лише людина – оскільки вона особистість – може підвестись над собою як живою істотою і, виходячи з одного центру як би по той бік просторово-часового світу, зробити предметом свого пізнання все, у тому числі і себе саму" [2, с. 534].

У своїй свідомості людина відкриває сенс своїх дій, вчинків, поведінки, свого життя. Людське життя, за визначенням, осмислене. Людина не може жити поза сенсу. Без суб'єктивного сенсу життя людини втрачає свою цінність. Відомий австрійський лікар і психолог Віктор Франкл у книзі "Людина в пошуках сенсу" переконливо показав, яке важливе місце в житті лю-

дини займає проблема сенсу життя і його пошук. Він обґрунтував особливий напрям в психокорекції - логотерапію, тобто допомога людині в набутті сенсу життя.

Зі смисловою сферою особистості пов'язана совість людини. Совість - це внутрішній суддя людини, що вказує на справжній мотив того чи іншого вчинку людини, його сенс. І якщо вчинок, здійснений людиною, розходиться з її моральними принципами, з її уявленнями про належне, нормальна людина відчуває муки совісті. Сенс життя, вищі цінності, моральні почуття і переживання, совість є проявами духовності людини. Духовність є найглибиннішою сутністю людини як родової істоти.

Презентований вище образ людини далеко не повний. Але у своєму неповному образі вона постає перед нами багатоманітною: як істота природна, тілесна, як соціальний індивід, як учасник культурного життя суспільства, як суб'єкт творчої і свідомої діяльності.

Реально ж ми завжди маємо справу з конкретною живою людиною і на життєвому рівні з'єднуємо її різні прояви в цілісне уявлення, формуємо свою думку про неї.

Витоки проблеми цілісного і часткового опису психології людини закладаються в практиці роботи з людиною. В реальності міжособистісних відносин людина постає як ціле, як унікальний живий суб'єкт, у всьому різноманітті своїх індивідуально-неповторних проявів і властивостей. Цілісність людської практики припускає цілісність пізнання людини.

Для психологічного розуміння людини вказана обставина має особливий сенс. Суб'єктивну реальність людини зовсім не випадково позначають як її внутрішній світ. Це дійсно

складно організований, узгоджений всередині себе цільний світ, що розвивається. І якщо, наприклад, описуючи певну людину, пояснюючи її наміри, поведінку та вчинки спиратись лише на окремі сторони її суб'єктивності, пояснення буде мати невиразно-формальний, утилітарно-прагматичний характер. Лише спираючись на цілісне уявлення про психологію людини можна надати достовірні пояснення її потягам та бажанням, поведінці, виборам, вчинкам, прийнятим рішенням, інтересам, ідеалам, схильностям, переконанням тощо. Нажаль, на сьогодні, у ХХІ столітті обґрунтованість цих пояснень, їх науковість знижується. І саме тому, автор продовжить свою статтю розвідками щодо особливостей розуміння сутності людини, її психології у ХІХ столітті на Україні, за якими принципами відбувалось це розуміння, спираючись виключно на рідкісні рукописи, архівні матеріали зміст яких до сьогодні залишався мало висвітленим. Адже для розвитку науки знання обов'язково мають наслідуватись, розвиватись і примножуватись якісно.

Результати дослідження. В ХІХ столітті серед вітчизняних мисленників, котрі цікавились психологією людини панувала думка про те, що людина являє собою перший предмет вивчення, бо навіть в давні часи вчили: пізнай саму себе. Але постає питання, чому таким важливим є саме вчення про людину? Вчені психологи ХХІ століття відповідь на це питання аргументували б перш за все таким чином, що людина, яка краще себе знає зможе більш повно реалізуватись в житті, розумно будувати свій життєвий шлях тощо. Відповідь вчених щодо окресленого питання у ХІХ столітті була наступною: вчення про людину є важливим саме тому, що без знання себе не можна правильно діяти, необхідно

добре знати закони існування людей, а отже, необхідно пізнавати себе [5]. Крім того, через пізнання себе можна без перешкод здобути знання про Бога, інших людей та тварин. Що ж стосується Бога, то задля Його пізнання, знання самих себе є необхідним ще і тому, що усі найкращі риси, які людина приписує Богу при співставленні понять про Нього, зняті більшою частиною з людини [3]. Відносно пізнання природи зазначається, що хоча людина зазвичай від пізнання тварин приходить до пізнання самої себе, однак зворотній шлях у цьому напрямку є легший: набагато зручніше пізнавати від малого до більшого [4].

Якою ж зображується людини у ХІХ столітті?

Беззаперечним авторитетом щодо пояснення психології людини і світу у ХІХ столітті в Україні залишається Святе Письмо [5]. Людина у Св. Письмі зображується з різних сторін та в різних станах: в минулому, теперішньому і майбутньому. Зображуючи людину таким чином, порушується найважливіше – те, чого людина сама по собі знати не може. Розум добре бачить лише теперішній стан людини, а минуле (звідки людина?) і майбутнє (що з нею відбудеться?) для неї залишається незрозумілим, загадковим. У Святому Письмі ми знаходимо роз'яснення і доповнення. Воно чітко говорить про походження людини і зла, про майбутній стан людини. Святе Письмо звертається до здорового глузду і тому не входить у метафізичні і логічні подробиці, пояснює лише те і стільки, власне, що і скільки є необхідним для спасіння.

Отже, спробуємо зібрати риси такого вчення Святого Письма і підведемо їх під визначенні питання. Суть питань полягає у наступному:

Звідки з'явилась людина і що со-

бою вона являє на даний час? Це питання беззаперечно є цікавим. Але важливішими є знання, які б розкривали, що саме являє собою людина на теперішній час і, що вона повинна робити. Саме тому безглуздо уявляти походження людини випадковим або від злого початку.

Що таке людина тепер, в якому вона стані? Чи є вона незмінною з самого початку? Якщо змінилась, то яким чином? Цей перелік питань є досить складним і для відповіді необхідно спочатку відповісти на низку додаткових окремих питань.

До якого стану опустилася людина?

Чи існують засоби виходу з цього стану, і якщо є, то які?

Що буде з людиною?

Вирішуються ці питання у XIX столітті на Україні виходячи зі складання поглядів про сутність людини та її складові. І так, з яких же частин складається людина? Святе Письмо вчить, що людина складається з душі та тіла, і постійно ділить її на ці дві частини, немов би інтегральні. Письмо розрізняє в людині частину, яку можна побачити і частину, яку побачити неможливо: першу називає тілом, плоттю або перстом (у Еклезіаста), а другу душею (нефеш) і духом (руах). Тіло складає суттєву приналежність людини, так як у майбутньому житті воно воскресне і возз'єднається з душею назавжди. Мисленниками вважалось, що при цьому душа може жити і без тіла, і дійсно живе від часу руйнування тіла до його воскресіння [3]. Друга половина людської сутності, відома у Старому Заповіті під назвою руах. У Новому Заповіті єврейському старозавітному слову “нефеш”, тобто сутність людини, життя, дихання відповідає грецьке слово “псюхе” і означає вічну незалежну сутність, життя людини, життєву силу. Чи означають одне й те саме ці

назви? Це питання завжди викликало інтерес у інтелектуальної еліти XIX століття і вирішувалось по різному [5].

У всі часи була думка, що душа і тіло складають сутність людини. Але існувала й інша думка, що людина має три частини: тіло, душу і дух. Вказані думки спираються на Святе Письмо. Позитивний бік цього питання полягає в тому, що людина складається з двох частин, і вчення про ці дві частини є загальним вченням у Письмі. Думка про три складові спочатку склалась у філософів (Платона), ґрунтуючись на різних здібностях душі. Потім перейшла до юдеїв і, наостанок, розповсюдилась у християнстві, маючи за свою основу лише два місця у Святому Писанні – Премудрість Соломона V, 23 та Послання до Євреїв IV, 12 [1].

Отці церкви у I столітті поділяли сутність людини лише на дві частини. Але відомі церковні діячі Ігнатій та Іріней відстоювали в людині три складові. На Заході Тертуліан доводив протилежне, те ж саме стверджував і Лактанцій, а Августин довершив перемогу над тими, хто визнавав потрійність людського ества. На Сході думка про три складові частини людського ества залишалась ще певний час. Зустрічається вона ще у Григорія Нисського. Але з часом і на Сході ця думка слабшає і відходить.

Тепер звернемось до самого вчення про людину – звідки людина? Це питання має дві сторони: звідки людина з'явилась з самого початку, звідки рід людський і звідкіля тепер з'явилися душі людські? Ці питання завжди займали розум людини і ніде так ґрунтовно на них не надавались відповіді у зазначений час, як у Святому Письмі в книзі Буття. Тут головна думка полягає в тім, що Бог створив людину за образом і своєю подобою, щоб вона могла володіти всією землею. “І створив

Господь Бог людину із праха земного, і вдихнув в обличчя її дихання життя, і стала людина душею живою” [1, с. 6]. Після цього Бог насаджує рай в Едемі, вводить туди людину. Крім існуючих прекрасних і корисних дерев в раю є ще два дерева – дерево життя і дерево пізнання добра і зла. Далі Мойсей описує чотири річки, що оточують рай, і вказує на повеління і заповідь дану Адамові. Потім Бог показується як би несхвалюючим людину в тому вигляді, в якому Він її створив і береться до творення жінки. Передує цьому надання назви тваринам. Після цього Адам приходить в особливий стан сну, і Бог в цей час з його ребра творить йому жінку. Чому саме з ребра? Крім моральних причин можна надати і фізичну, саме тому, що Бог вже створив людину, дістав, так би мовити, рід людей з двох світів – тіло з баченого, а душу з небаченого; навіщо ж для творення тієї ж людини, тільки в іншому виді, робити нове вилучення? Ребро або кістка тут не є чимось простим; вони повинні означати цілу половину ества, що відокремилась від Адама під час сну. Як це відбувалось, Мойсей не говорить, і це таємниця. Явним є лише те, що перш за все потрібно було утворитись загальному організму, котрий потім розділиться на два види – чоловіка та жінку. Після створення жінки Адам прокидається, дізнається про її походження, і Бог прорікає їхнє благословення шлюбу.

Ось такою є сутність картини. Чи історія це або картинне зображення думки? Подібна картина зображення є у Варрона, Мільтона і взагалі у давніх поетів, і маючи їх на увазі деякі сумніваються у достовірності сказання Мойсеєва. На думку вітчизняних мислителів ХІХ століття, котрі вивчали психологію людини ці сумніви не є обґрунтованими: оповідання Мой-

сея про творення перших людей, на їх думку, є справжньою історією. За це ручається вся книга, бо не може бути того, щоб в книзі був історично поставлений алегоричний початок, до того ж у всіх народів є сліди подібної історії щодо походження людини. Також за достовірність Мойсеєвого сказання щодо творення людини є і той факт, що потрібно припустити причину творення. Перш за все припускали буття світу від вічності, але тепер пройшла ця мрія. В такому разі необхідно запитати: як виникла людина? Завдяки диву або природно? Явно або дивно, як описує Мойсей. Необхідно припустити, як говорить Мойсей, що тіло утворилось із землі, бо воно туди повертається, і що дух має походження вище, бо він безсмертний, а в цьому світі все тлінне і смертне. Після цього окремі риси, що містяться в історії Мойсея, можуть бути і не бути. Підтвердженням істини оповідання Мойсея необхідно зазначити і те, що всі письменники Нового Заповіту посилаються на нього, як на справжнього історика.

Перша людина у Мойсея має риси, які показують як силу її розуму так і слабкість. З морального боку бачимо, що вона не має гріха. Перші люди в стані невинності, за сказаннями Мойсея володіли розвиненим розумом, але без досвідченості; мали добре серце, але без утвердження в добрі. Мойсей всі досконалості перших людей характеризує однією рисою, вміщуючи їх у образ Божий. Думки про образ Божий у Святому Письмі різняться: одні розповсюджують його на душу і тіло, інші обмежуються одним духом або душею. Але думка перших є справедливою, вважали вітчизняні мислителі [5]. Вони мали переконання в тому, що вся людина була образом Божим, а не лише одна її частина – душа.

Первісний стан людини у Мойсея уявляється як стан дитинства. Але дитинство перших людей було духовнішим за всіма відношеннями ніж наше повноліття, так як їх розумовий бік, хоча й не був достатньо розвиненим, натомість був неушкоджений. Найважливішими заняттями першої людини було виховання та випробування.

Звідкіля ж тепер походять людські душі? На це питання у XIX столітті існувало три відповіді. Згідно першої, душі створенні першими за тіла, або разом з душею Адама, або ще раніш. Так думали багато хто з філософів давнини, зокрема Ориген та містики. Друга думка – душа твориться безпосередньо, або твориться Богом тоді, коли вона потрібна. Ця потрібність визначається готовністю тіла, а саму готовність тіла визначали по різному:

1) в момент запліднення; 2) після шести місяців; 3) при народженні. Третя думка – душі отримуються дітьми від батьків, так само, як і тіла. Отже, на думку вчених дослідників з психології людини щодо вірності означених думок необхідні подальші роз'яснення, і стосується це філософів та фізіологів.

Висновки. Таким чином, зі зроблених розвідок щодо думок про природу людини, її сутність і походження, складових частин та станів, які мали місце у XIX столітті можна зробити висновки про те, що людина є унікальною істотою, має власний унікальний внутрішній світ. Її походження просякнута таємничістю і неоднозначністю. Людина у XIX столітті постає перед нами у цілісності і єдності, долаючи дуалізм і маючи своїм призначенням вдосконалення своїх рис та станів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета в русском переводе с параллельными местами и приложениями. – М. : Издание Российского Библейского Общества, 1995. – 1377 с.
2. Мир философии: Книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – 624 с.
3. Последнее сочинение протоиерея Иоанна Михайловича Скворцова // Труды Киевской духовной академии. Том II. – Киев, 1868. – С. 500 – 524.
4. Рождественский Ю. Т. Киевская школа академической психологии первой половины XIX века / Ю. Т. Рождественский / Вступ. ст. В. А. Роменца. – К. : "Гнозис", 1999. – 216 с. - (Серия "Историко-психологический архив").
5. Сборник лекций бывших профессоров Киевской духовной академии. – К. : Типография Губернского Управления, 1869. - 378 с.